

Rafał Mišta

Uniwersytet Warszawski

 <https://orcid.org/0000-0002-7309-6352>

Studia Etnologiczne i Antropologiczne, t. 22, nr 2
ISSN 2353-9860 (czasopismo elektroniczne)
<https://doi.org/10.31261/SEIA.2022.22.02.03>

Zasady metody etnogeograficznej w polskiej etnologii i jej perspektywy*

Principles and perspectives of the ethnogeographical method in Polish ethnology

Abstract: The article is an attempt at collecting and discussing the procedures of the ethnogeographical method which have been used in Polish ethnology from the beginning of the twentieth century until today. The most important discussions of this method in the Polish scientific literature have been compiled, and on their basis a list synthesising its principles and heuristics has been created. The subsequent part of the article discusses how the ethnogeographic method as practised in Poland so far presents itself from the perspective of contemporary cartographic and statistical methods, especially from the viewpoint of research within the framework of cultural evolution and digital humanities.

Keywords: ethnogeographical method, ethnocartography, critical evolutionism, *Polski atlas etnograficzny* [*Polish Ethnographic Atlas*], history of Polish ethnology

Słowa kluczowe: metoda etnogeograficzna, ewolucjonizm krytyczny, *Polski atlas etnograficzny*, historia polskiej etnologii

Za Zofią Staszczak metodę etnogeograficzną można scharakteryzować jako polegającą „na posługiwaniu się danymi o przestrzennym zróżnicowaniu wytworów kultury w ujęciu synchronicznym bądź w postaci prób ujęć diachronicznych i na wyciąganiu wniosków z rozmieszczenia, nasilenia, typologii i wzajemnej relacji tych zjawisk” (Staszczak, 1987: 232). W artykule zebrano i podjęto próbę przedyskutowania procedury metody etnogeograficznej stosowanej w polskiej etnologii od początku XX wieku do dzisiaj. Zestawiono różne omówienia tej metody w literaturze, dokonano syntezy jej zasad (tj. reguł i zaleceń związanych z jej stosowaniem), a następnie zastanowiono się, jak prezentuje się ona na tle współczesnych narzędzi teoretycznych i badawczych. Zawężenie do literatury polskiej wynika z zainteresowania lokalną tradycją stosowania opisywanej metody w Polsce. Termin „metoda etnogeograficzna” używany jest w niniejszym artykule także w przypadku omawiania prac autorów, którzy tego określenia nie stosowali (Marian Pokropek wśród możliwych terminów wymieniał również metodę atlasową, meto-

* Publikacja powstała w ramach projektu badawczego nr 2018/29/N/HS2/02973 finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki (NCN).

dę kartograficzną, metodę kartograficzno-etnograficzną, metodę kartograficzno-historyczną i kartografię etnograficzną – Pokropek, 1981: 61).

Na specyfikę „polskiej szkoły etnogeograficznej” wpłynęła postać jej pierwszego przedstawiciela – Kazimierza Moszyńskiego, reprezentującego tzw. ewolucjonizm krytyczny (Moszyński, 1948). Metoda geograficzna miała być jednym z kluczowych narzędzi pomagających w rekonstrukcji historii kultury i wykrywania rządzących nią praw, a przy tym korygującym upraszczające założenia dawniejszego ewolucjonizmu (Moszyński, 1948; Kutrzeba-Pojnarowa, 1961). Kontekst teoretyczny odróżniał podejście Moszyńskiego od tradycji szkoły kulturowo-historycznej (Pokropek, 1981: 65). W późniejszych latach metoda rozwijana i stosowana była na potrzeby *Polskiego atlasu etnograficznego*, co ukierunkowało ją na specyficzne problemy związane z tym przedsięwzięciem. W dalszym ciągu pozostała jednak związana z celami historycznymi (Drożdż, 2018: 9–30, 85).

Ponieważ wielokrotnie omawiano historię wykorzystywania metody etnogeograficznej (m.in. Gajek, 1947; Pokropek, 1981; Staszczak, 1987; Niebrzegowska, 2000; Pieńczak, 2011; Kłodnicki, Pieńczak, Koźmińska, 2017; Kłodnicki, 2021b), wątek ten został pominięty. Wyszczególnione zostały natomiast prace, w których podjęto się sformułowania reguł „dobrych praktyk” czy choćby wskazówek związanych z wykorzystaniem tej metody. W dalszej części artykułu dokonano syntezy tych zasad – wybierając te, które stanowią ich „część wspólną”, oraz te, które są dostatecznie ogólne, by mogły być wykorzystane nie tylko w odniesieniu do bardzo specyficznych badań na konkretnych zbiorach danych, ale i w innych, odmiennych kontekstach (z tego powodu zrezygnowano z opisów metodologii tworzenia map związanych ściśle z potrzebami *Polskiego atlasu etnograficznego*, a także z zagadnień związanych z tworzeniem atlasów etnograficznych).

Tak nakreślona „idealna procedura” etnogeograficzna została następnie przedyskutowana pod kątem wykorzystania nowych metod kartograficznych i statystycznych, zwłaszcza z perspektywy współczesnych badań w ramach ewolucji kulturowej i humanistyki cyfrowej.

Najważniejsze omówienia metody etnogeograficznej

Prawdopodobnie pierwszą pracą bezpośrednio odnoszącą się do etnogeografii był artykuł Kazimierza Moszyńskiego z 1925 roku *Niektóre wyniki etnogeograficznych badań Polski* (Moszyński, 1925a). Choć nie miała ona charakteru metodologicznego, niektóre zawarte w niej uwagi można w ten sposób interpretować. Za główne problemy badawcze Moszyński uznał zweryfikowanie, czy historyczne podziały regionalne uwidaczniają się w materiale etnograficznym, jak korelują one z podziałami językowymi i antropologicznymi, a wreszcie, jak można wyjaśnić

różnice międzyregionalne. W tym celu zwrócił uwagę na konieczność doboru „wskaźnikowych” wytworów kulturowych o odpowiednio szerokim zasięgu, o których istnieją wystarczająco szczegółowe informacje, o dostatecznie dużym zróżnicowaniu, a jednocześnie o stopniu zróżnicowania nieprzekraczającym tego, na ile ich różnorodność została udokumentowana. W tym samym roku Moszyński opublikował również tekst w „Polskiej Oświacie Pozaszkolnej”, gdzie zwrócił uwagę na niektóre elementy budowy kwestionariusza do badań terenowych kultury materialnej (Moszyński, 1925b). Realizacja tych idei zaowocowała pierwszym polskim (i europejskim) atlasem etnograficznym (Moszyński, Klimaszewska, 1934; Moszyński, Klimaszewska, Bytnarówna, 1935; Moszyński, Klimaszewska, 1936). W przedmowie do I zeszytu *Atlasu kultury ludowej w Polsce* Moszyński podkreślił związane z pracą nad nim kwestie metodologiczne, zwłaszcza potrzebę celowego i jednakowego przebadania równomiernie rozłożonych miejsc (Moszyński, Klimaszewska, 1934: 1–4).

W referacie z 1932 roku Adam Fischer (1932) zaproponował stosowanie metody etnogeograficznej do badania kultury duchowej i społecznej. W tym celu opisał procedurę polegającą najpierw na ustaleniu zasadniczych typów danego zjawiska kulturowego, związanych z badanym terytorium, następnie nakreśleniu mapy analitycznej (na której poszczególnym punktom przypisane są źródła danych o zjawisku i oznaczenia występujących w nich typów danego zjawiska), opracowaniu na tej podstawie mapy syntetycznej (z zaznaczonymi obszarami występowania poszczególnych typów) oraz prezentacji w pracy naukowej zestawienia obu map.

Józef Gajek w publikacji z 1947 roku (zob. Gajek, 1947), a następnie w tomie „Ludu” na rok 1957 (wydanym w 1959 roku – Gajek, 1959) opisywał metodę etnogeograficzną przy okazji przedstawiania zadań i metodologii *Polskiego atlasu etnograficznego*. W pierwszym z przywołanych tekstów omówił kwestie zbierania danych, budowy kwestionariusza, organizacji sieci punktów badawczych oraz zagadnienia kartograficzne. Zwrócił uwagę na problem rozbieżności między typologią formalną a typologią faktyczną faktów kulturowych oraz na możliwość traktowania wykreślenia zasięgów typów jako formy kontroli poprawności systematyki. Podobne zagadnienia poruszał w późniejszym tekście z 1957 roku. Za kluczowe w metodzie etnogeograficznej uznał wiązanie zjawisk kulturowych z układami etnicznymi, uwzględnianie konkretnych warunków historycznych oraz potrzebę analizowania zarówno relacji między faktami znajdującymi się na kartogramach, jak i ich relacji z szeroko rozumianym środowiskiem geograficzno-historyczno-społecznym (Gajek, 1959: 168). Ponadto zwrócił uwagę na rolę poprawnej systematyki (która nie może być tylko formalna, ale powinna być określona od strony morfologicznej, funkcjonalnej i ekonomicznej), na zagadnienie czasu (synchroniczność i dynamiczność kartogramów), a także na problem wyjaśniania obsza-

rów kulturowych, który wychodzi poza mechaniczne przedstawianie ich zbieżności na mapie i wymaga badania „oczekiwań”, czyli hipotez odnośnie do wyjaśnianych zasięgów. Ponownie też zajął się kwestią technik kartograficznych (ze szczególnym uwzględnieniem metody punktowej jako podstawowej) oraz kwestią sieci punktów badawczych.

Postulaty Józefa Gajka nie były jednak powszechnie akceptowane, o czym świadczy napisana przez Moszyńskiego polemika (zob. Moszyński, 1956). Zaatakował w niej przekonanie Gajka o konieczności sporządzania map „dynamicznych” (podczas gdy ideą metody etnogeograficznej jest odczytywanie zmian na podstawie „statycznie” zmapowanych zasięgów zjawisk kulturowych; ponadto, na podstawie badań terenowych zakres czasowy obserwowanej dynamiki – tj. od połowy XIX wieku – może być za krótki, by wyjaśnić te zasięgi). Zwrócił uwagę na odmiennosc celów stosowania metody etnogeograficznej, która dla Moszyńskiego wiązała się z rekonstrukcją rozwoju kultury ludowej, a dla Gajka (zdaniem Moszyńskiego) łączyła się z opisywaniem i wyjaśnianiem odrębności etnicznych. Moszyński zwrócił również uwagę na pomijanie czynników demograficznych przez autorów *Polskiego atlasu etnogeograficznego* (zwłaszcza gęstości zaludnienia). Wśród postulatów wobec dalszych prac nad atlasem wskazał między innymi na konieczność badania zjawisk reliktowych w kulturze (jako priorytet). Apelował o powtarzanie badań w celu poprawiania kwestionariusza badawczego / poszukiwania danych potrzebnych do wyjaśniania zidentyfikowanych przy poprzednich analizach problemów. Podkreślił rolę poprawnej systematyki badanych obiektów, powołując się na własny artykuł z końca lat 30., w którym opisał rolę rozróżnienia między typami a odmianami, typami czystymi, mieszanymi i przejściowymi (Moszyński, 1937).

Biorąc pod uwagę ogromną rolę Kazimierza Moszyńskiego w rozwoju metody etnogeograficznej w Polsce, nie do pominięcia jest jej omówienie w pracy *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii* (Moszyński, 1958: 103–108). Moszyński opisał w niej skrótowo historię tej metody w krajach zachodnich, wymienił założenia wnioskowania chronologicznego na podstawie zasięgów przestrzennych i jego ograniczenia, wyodrębnił dwa aspekty metody etnogeograficznej: abstrakcyjno-przestrzenny i ściśle geograficzny, wymienił najpospolitsze typy zasięgów faktów kulturowych (zwarty, przerwany, rozproszony, centralny, krawędziowy), wskazał na kluczową rolę konfrontowania wyników metody geograficznej z niezależnie zastosowaną metodą analityczno-porównawczą (i ewentualnie językową) oraz podkreślił rolę badania ruchu linii granicznej zasięgów zjawisk kulturowych.

Moszyński wspominał o metodzie geograficznej również w innej pracy, która wydana została po jego śmierci. Jej autor omówił sposób wnioskowania historycznego w odniesieniu do kultury materialnej

Prasłowian (Moszyński, 1962). Opisał w niej argumentację na podstawie wielkości i charakteru zasięgów wytworu kulturowego, dostosowując ją do konkretnego problemu badawczego (tj. rekonstrukcji kultury prasłowiańskiej). Stąd, poza ogólnymi regułami, wymienił również i bardziej specyficzne (np. wnioskowanie na podstawie występowania wytworów u fińskich sąsiadów Słowian).

Wart uwagi jest komentarz Józefa Gajka na temat metody etnogeograficznej, przedstawiony w artykule dotyczącym znaczenia *Polskiego atlasu etnograficznego* z 1971 roku. Badacz zauważył w nim różnorodność postaw metodologicznych przyjętych przez badaczy związanych z etnokartografią, wyróżniając między innymi kierunek geograficzny (zainteresowany wyjaśnianiem kultury wpływem środowiska naturalnego), kierunek ewolucyjny (w którym układ przestrzenny służy do wnioskowania o chronologii), kierunki: migracyjny i dyfuzjonistyczny (polegające na odkrywaniu śladów dawnych migracji i dyfuzji faktów kulturowych). Zwrócił uwagę na specyfikę kartogramu etnograficznego będącego rodzajem statystyki podsumowującej przestrzenne występowanie lub brak zjawisk / faktów określonych typologicznie. Wydzielił cztery etapy czynności badawczych w etnogeografii: zbiór danych terenowych, systematykę morfologiczno-funkcjonalną (określenie typów i odmian), ukazanie systematyki na kartogramie oraz interpretację kartogramów (Gajek, 1971: 19–20, 33). Podkreślił również charakterystyczny dla siebie wątek potrzeby uwzględnienia zróżnicowania etnicznego.

Bardzo szczegółowo metodę etnogeograficzną omówił Marian Pokropek w skrypcie „Metody etnologii” (Pokropek, 1981). Opisał w nim historię tej metody i różne konteksty, w których była wykorzystywana (Pokropek, 1981: 61–67). Procedurę stosowania metody etnogeograficznej określił jako dwustopniową, ale poprzedzoną wstępnymi czynnościami systematyczno-typologicznymi, polegającymi na ustaleniu typów i odmian stosowanych w analizie faktów kulturowych (Pokropek, 1981: 67). Metoda etnogeograficzna w ścisłym znaczeniu złożona ma być z czynności kartograficznej (nanoszenie faktów kulturowych na mapę i ustalanie zasięgów oraz ich konfiguracji) i czynności interpretacyjnych (szukanie związków między zasięgami oraz zmiennymi wyjaśniającymi) (Pokropek, 1981: 68). Ponadto opisał podstawowe typy zasięgów faktów kulturowych (zasięg zwarty, zasięg centralny, zasięg centralny z zasięgami krawędziowymi, zasięg przerywany, zasięg rozproszony, zasięgi skrzydłowe) (Pokropek, 1981: 69), rodzaje technik kartograficznych (punktową, liniową/linearną, powierzchniową) (Pokropek, 1981: 71–73) oraz możliwości odczytywania i zaznaczania chronologii – to jest zmian zasięgów w czasie i identyfikację wieku zjawisk kulturowych (Pokropek, 1981: 73–78). Zwrócił również uwagę na wyznaczanie rubieży etnograficznych (Pokropek, 1981: 80–85).

Późniejsze omówienia były mniej abstrakcyjne, a bardziej dotyczyły metodologii *Polskiego atlasu etnograficznego*. Warto w tym kontekście wymienić wstępny rozdział Janusza Bohdanowicza (redaktora atlasu) do pierwszego tomu *Komentarzy do Polskiego Atlasu Etnograficznego* (Bohdanowicz, 1993), w którym opisał utrwaloną praktykę gromadzenia danych źródłowych i opracowywania kartogramów (zwracając uwagę na rolę liczebności faktów obserwowanych w terenie jako miary wiarygodności i nieprzypadkowości obserwacji).

Najnowszym szerszym omówieniem metodologii etnogeograficznej jest artykuł Zygmunta Kłodnickiego (2021b) poświęcony etapowi metody geograficznej, związanemu z powstawaniem map – od opracowywania systematyki i tworzenia kwestionariusza po nanoszenie znaków na mapę. Omówienie oparte jest na studium porównawczym atlasów etnograficznych obszaru dzisiejszej Polski i zawiera uwagi dotyczące przygotowań wstępnych do wyboru tematyki badawczej oraz obszaru badawczego, zasady układania kwestionariusza, zasady zbierania danych, a także uwagi dotyczące technik kartograficznych.

Warto również wspomnieć o krytycznym (a nie historyczno-opisowym) omówieniu metody etnogeograficznej Anny Drożdż (2018). Autorka analizuje ją z perspektywy antropologii postmodernistycznej (a zwłaszcza poglądów Edwarda Brunera; zob. Bruner, 2011), zwracając uwagę, jak bardzo procedura prowadząca do interpretacji kartogramów (począwszy od zbierania danych) uprzywilejowuje założoną wcześniej przez etnologów narrację oraz jak bardzo przekształca i redukuje pozyskiwaną w jej trakcie informację.

Szczegółową metodologiczną refleksją i specjalnymi zasadami obrócić może być podejmowany w ostatnich latach kierunek zastosowania metody etnogeograficznej w mikroskali (Drożdż, 2013; Drożdż, Pieńczak, 2007; Księżnik, 2022a; 2022b). Wskazuje się na różne problemy badawcze, w których tego rodzaju jej wykorzystanie może być pomocne: badania mikrohistoryczne nad lokalną pamięcią kulturową (Drożdż, 2013), śledzenie zmiany znaczeń elementów kultury (Drożdż, 2016), badania porównawcze sąsiadujących obszarów z analizą ich wzajemnych wpływów i zależności (Drożdż, Pieńczak, 2007) czy po prostu szczegółowa analiza drobnych zmian w danym regionie (Księżnik, 2022a). Jak zwraca uwagę A. Drożdż – jeżeli celem nie jest rekonstrukcja dawnej przeszłości, ale obrazowanie mikrohistorii, wówczas mapy nie muszą obejmować całego obszaru występowania danego elementu kulturowego (Drożdż, 2016: 235). Natomiast szczególne znaczenie powinny mieć wówczas mapy dynamiczne (Drożdż, 2016: 234).

Jak można zauważyć na podstawie powyższego przeglądu, różne opisy metody etnogeograficznej różnią się w akcentowaniu poszczególnych etapów, heurystyk decyzyjnych, a także w zakresie wagi przypisywanej

różnym celom i zasadom stosowania tej metody. Wynikało to nie tylko z rozwoju opartych na niej badań, ale również przyjmowania przez autorów odmiennych perspektyw w etnologii, przemian w obrębie samej dyscypliny, a także ścisłego związania omawianej metody z praktycznym celem w postaci tworzenia atlasu etnograficznego Polski (i koniecznym w takich warunkach wyborem między różnymi możliwymi kierunkami prac przy ograniczonych zasobach kadrowych i finansowych).

Zasady stosowania metody etnogeograficznej

Bazując na wspomnianych omówieniach, dokonano syntezy, tworząc wyidealizowany (tj. pomijający różnice w stanowiskach teoretycznych i abstrahujący od praktycznych uwarunkowań jego aplikacji) model stosowania metody etnogeograficznej. Model ten składa się z trzech rodzajów reguł: 1) właściwej sekwencji etapów postępowania, 2) opisu sytuacji decyzyjnych z wyszczególnieniem najważniejszych potencjalnych opcji do wyboru, 3) heurystyk dotyczących między innymi efektywności i skuteczności analizy oraz interpretacji rozkładów geograficznych (związanych z wnioskowaniem o rozwoju analizowanych zjawisk kulturowych). Zaprezentowana w tym artykule procedura jest autorską kompilacją omówień metody etnogeograficznej – wydzielenie poszczególnych etapów, a do pewnego stopnia ich kolejność i przyporządkowanie poszczególnych heurystyk do kolejnych etapów stanowi subiektywną interpretację autora.

Terminologia

W zestawieniu procedur stosowania metody etnogeograficznej zastosowano następujące terminy:

Fakt kulturowy – wytwór kulturowy lub obserwowalne zachowanie w danym miejscu, którego obecność zaznaczana jest na mapie.

Zjawisko kulturowe – ogół faktów kulturowych danego rodzaju na danym terytorium.

Typologia – grupowanie faktów kulturowych w kategorii na podstawie ich podobieństwa do faktów wzorcowych (typów).

Typ – wzorcowy fakt kulturowy, tj. fakt kulturowy posiadający ustalony z góry zestaw cech, uznanych za zasadnicze, definiujących go jako odrębny od innych typów.

Odmiana – fakt kulturowy przypisany do danego typu, różniący się od innych przypisanych do niego faktów w sposób mało istotny / drugorzędny.

Systematyka – dzielenie faktów kulturowych na typy i odmiany (warianty w obrębie typów) na podstawie ich cech.

Chronologia – ustalanie wieku zjawisk lub faktów kulturowych. Chronologia względna polega na ustalaniu, które fakty są starsze lub młodsze od innych. Chronologia bezwzględna polega na dokładnym datowaniu.

Procedura

A. Etap wstępny	
A.1. Ustalenie tematyki i obszaru badawczego	
Opis	Ustalenie problemu badawczego, zakresu tematycznego i geograficznego badań.
Decyzje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Jak najdokładniejsze zapoznanie się z wszystkimi przemieszczeniami grup etnicznych oraz ze szlakami migracji (Moszyński, 1958: 105–106). 2. Wybór tematyki (Kłodnicki, 2021b). 3. Wybór obszaru badawczego (Kłodnicki, 2021b).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Przy wyborze tematyki i obszaru badawczego należy zapoznać się z wynikami wcześniejszych badań (Kłodnicki, 2021b). 2. W rekonstrukcji historii faktu kulturowego im większy obszar, tym większa skuteczność metody etnogeograficznej (Moszyński, 1958: 107); najlepiej badać pełny zasięg danego faktu kulturowego (Sokolewicz, 1979). 3. W badaniach mikrohistorycznych skala regionalna może ułatwić większą szczegółowość badań i uchwycenie drobnych, lokalnych zmian (Książnik, 2022a). 4. Obszar badawczy powinien gwarantować uchwycenie kierunków promieniowania kulturowego, wpływów obcych i związków z obszarami sąsiednimi (Gajek, 1947: 38). 5. Badany fakt kulturowy musi mieć dostatecznie duży zasięg, dostatecznie spore zróżnicowanie typologiczne i dostatecznie dużą liczbę poświadczeń o dostatecznej jakości i szczegółowości (zwłaszcza w stosunku do zróżnicowania tego faktu) (Moszyński, 1925a). 6. Potrzebne wytypowanie momentów w historii, w których dochodziło do regionalnego zróżnicowania kultury (Kutrzeba-Pojnarowa, 1961).

A.2. Tworzenie zbioru danych	
A.2.1. Wstępna systematyka na potrzeby kwestionariusza (Kłodnicki, 2021b)	
Opis	Wstępna klasyfikacja faktów kulturowych pozwalająca właściwie opracować kwestionariusz (Kłodnicki, 2021b).
Decyzje	Dokonanie systematyki faktów kulturowych, które będą odnotowywane w trakcie badań (Kłodnicki, 2021b).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Cechy badane w kwestionariuszu powinny być porównywalne z cechami analizowanymi w trakcie innych, tematycznie pokrewnych badań (Kłodnicki, 2021b). 2. Im bardziej skomplikowany fakt kulturowy, tym trudniejsza jego klasyfikacja (Kłodnicki, 2021b). 3. Systematyka utworzona na bazie małych / dużych obszarów często nie jest odpowiednia dla dużych / małych obszarów (Kłodnicki, Pieńczak, Koźmińska, 2017: 37).
A.2.2. Tworzenie kwestionariusza (Kłodnicki, 2021b)	
Opis	Ustalenie, jakie dane (i w jakiej formie) mają być zebrane do dalszej analizy.
Decyzje	Opracowanie kształtu kwestionariusza / bazy danych.
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. W przypadku kultury materialnej pomocne są zbiory muzealne i materiały archiwalne (Kłodnicki, 2021b). 2. W kwestionariuszu należy zaznaczać brak występowania faktu kulturowego (Moszyński, 1925b). 3. W kwestionariuszu należy zaznaczać brak informacji o fakcie kulturowym (Kłodnicki, 2021b). 4. Należy zwracać uwagę na formy najstarsze i pytać najstarszych mieszkańców wsi (Moszyński, 1925b). 5. W kwestionariuszu należy zaznaczać nazwy ludowe faktu kulturowego (Moszyński, 1925b). 6. Kwestionariusz powinien uwzględniać chronologię przynajmniej w kategoriach: „zjawisko istniało od niepamiętanych czasów i istniało w trakcie badań”, „zjawisko istniało od niepamiętanych czasów i zanikło za pamięci informatorów”, „zjawisko pojawiło się za pamięci informatorów i przetrwało do czasu badań”, „zjawisko pojawiło się za pamięci informatorów i nie przetrwało do czasu badań”, „zjawisko nie istniało za pamięci informatorów” (Kłodnicki, 2021b). 7. Kwestionariusz powinien uwzględniać informację o okresach, w których dochodziło do regionalnego różnicowania kultury (Kutrzeba-Pojnarowa, 1961). 8. Kwestionariusz powinien uwzględniać informację o pochodzeniu faktu kulturowego (np. pochodzenie informatora) (Gajek, 1947: 50).

	<ol style="list-style-type: none"> 9. Kwestionariusz powinien uwzględnić powszechność występowania faktu kulturowego (rzadkie, częste, upowszechniające się, zanikające itp.) (Gajek, 1959: 183). 10. Kwestionariusz powinien uwzględnić współoddziaływanie i współzależność między faktami kulturowymi (Gajek, 1959: 185). 11. Kwestionariusz powinien uwzględnić dokumentację zmian dokonujących się za pamięci informatorów (Kłodnicki, 2021b). 12. Kwestionariusz powinien uwzględnić zjawiska, które związane są z badaną teorią wyjaśniającą (Gajek, 1959: 192). 13. Jakość kwestionariusza należy sprawdzić, prowadząc próbne badania kontrolne (Moszyński, 1956). 14. Kwestionariusz powinien zawierać punkty o charakterze klasyfikacyjnym (np. rodzaje typów faktów kulturowych do zaznaczenia) (Kłodnicki, 2021b).
A.2.3. Zbieranie danych (Gajek, 1971: 20)	
Opis	Pozyskanie danych etnograficznych do analizy.
Decyzje	Dobór źródeł: z materiałów opublikowanych, ze zbiorów muzealnych, z innych materiałów nieopublikowanych i nieopracowanych, z materiałów archiwów historycznych, z materiałów ankietowych, z materiałów ze sprawdzających badań terenowych (Gajek, 1947: 41–44).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zbieranie danych z danego obszaru w oparciu o sieć równomiernie rozłożonych punktów badawczych (Moszyński, Klimaszewska, 1934). 2. Punkty badawcze powinny być badane celowo (Moszyński, Klimaszewska, 1934). 3. Rozstawienie punktów badawczych powinno wynosić tyle, ile przestrzeń kształtująca życie człowieka w środowisku wiejskim, czyli ok. 15–25 km (Gajek, 1947: 40; Gajek, 1959: 203). 4. Punkty sieci powinny reprezentować wszystkie krainy fizjograficzne, klimatyczne, glebowe, krajobrazowe i historyczno-geograficzne (Gajek, 1959: 203). 5. Im rzadsza sieć badawcza, tym bardziej możliwe, że istotne zróżnicowanie zostanie ominięte (Kłodnicki, 2001). 6. Zbyt szczegółowe dane mogą wprowadzać szum informacyjny (Gajek, 1959: 202). 7. Zbierane dane powinny być względem siebie porównywalne (Gajek, 1947: 40–41), np. badania terenowe powinny być prowadzone za pomocą jednakowego kwestionariusza. 8. Badania terenowe, powinny być prowadzone w tym samym czasie, powinny trwać tyle samo i powinny odnosić się do tożsamych przedziałów chronologicznych. 9. Należy wynotowywać również informacje nieprzewidziane przez kwestionariusz i procedurę badawczą (Drożdż, 2018: 45, 87).

A.2.4. Krytyka źródeł i danych (Gajek, 1947: 41)	
Opis	Ustalanie wiarygodności i ścisłości danych (Gajek, 1947: 42) (w tym jakości i liczebności informacji – Bohdanowicz, 1993: 28), a także narzucanych przez procedurę badawczą narracji i interpretacji (Drożdż, 2018: 7–46, 85–91).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wielość i różnorodność źródeł i ich autorów sprzyja nierównej wartości badawczej zebranych materiałów (Gajek, 1947: 41). 2. Różnorodność źródeł sprzyja jednak wzajemnej kontroli ich wiarygodności (Gajek, 1947: 42). 3. Wiarygodność zależy od liczebności faktów obserwowanych w terenie – musi być wystarczająca, aby mieć przekonanie, że obserwacje nie są przypadkowe (Bohdanowicz, 1993: 22). 4. Należy zwrócić uwagę, jakie informacje były ignorowane lub zniekształcane w trakcie procedury badawczej (Drożdż, 2018: 88–91).
A.3. Czynności systematyczno-typologiczne (Pokropek, 1981: 67)	
Opis	Ustalenie podstawowych typów i odmian faktów kulturowych na danym terytorium (Fischer, 1932; Pokropek, 1981: 67).
Decyzje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ustalenia charakteru systematyki (morfologiczna, funkcjonalna) (Pokropek, 1981: 67): <ul style="list-style-type: none"> • formalne określenie faktów kulturowych – pod względem kształtu lub materiału w przypadku kultury materialnej (Bohdanowicz, 1993: 29); • określenie typów i odmian pod względem pełnionych przez nie funkcji (Bohdanowicz, 1993: 29); • ustalenie związku między zasięgami form i funkcjami (Bohdanowicz, 1993: 29); • ustalenie związku między formą i nazwą (Bohdanowicz, 1993: 29). 2. Ustalenie zasadniczych cech definiujących typy (Fischer, 1932; Gajek 1947: 4). 3. Wyodrębnienie typów na podstawie cech (Fischer, 1932). Wyodrębnienie typów i odmian oraz odróżnienie typów czystych od mieszanych i przejściowych (Moszyński, 1937): <ul style="list-style-type: none"> • gdy różnice między faktami kulturowymi są zasadnicze, wyodrębnia się typy (Moszyński, 1937: 92); • gdy różnice między faktami kulturowymi są nieistotne i drugorzędne, wyodrębnia się odmiany typu (Moszyński, 1937: 92); • gdy dany typ określa wyraźnie dany zbiór specyficznych cech, można określić go jako typ czysty (Moszyński, 1937: 92–93);

	<ul style="list-style-type: none">• gdy dany typ zawiera specyficzne cechy innych typów i można sądzić, że powstał wskutek skrzyżowania tych typów, można określić go jako typ mieszany (Moszyński, 1937: 92–93);• gdy dany typ określony jest przez cechy o charakterze pośrednim między specyficznymi cechami innych typów i można sądzić, że powstał nie na skutek skrzyżowania, ale odrębnej drogi rozwojowej, można określić go jako typ przejściowy (Moszyński, 1937: 92–93).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none">1. Negatywna relacja między wielkością badanego terytorium a liczbą wyodrębnianych typów (Pokropek, 1981: 67).2. Negatywna relacja między liczbą faktów kulturowych a liczbą wyodrębnianych typów (Pokropek, 1981: 67).3. Wydzielanie typów na podstawie większej liczby cech powinno wynikać z jednolitej zasady (Pokropek, 1981: 68).4. Najlepiej wyodrębniać typy na podstawie cech opisujących stadia przemian faktu kulturowego, co pozwala określić chronologię względną (Pokropek, 1981: 68).5. W wydobywaniu dynamiki kartografowanych zjawisk może pomóc stosowanie przeciwstawnych / rozłącznych i adekwatnych typów (nazwa / desygnat, funkcja zasadnicza / pomocnicza, odświętny / codzienny) (Staszczak, 1987: 232; Kłodnicki, Pieńczak, Koźmińska, 2017: 37).6. W typologii należy eliminować wpływ cech przypadkowych i nieistotnych. Nieprzypadkowy rozkład typów na mapie można później potraktować jako formę skontrolowania hipotezy o nieprzypadkowości cech składających się na typy formalne (Gajek, 1947: 4).7. Wydzielanie typów nie powinno być czysto formalne, należy fakt kulturowy określić poprawnie od strony morfologicznej, funkcjonalnej i ekonomicznej. Fakty podobne tylko formalnie nie powinny być kartografowane (Gajek, 1959: 173).8. Nie wolno bez dostatecznych powodów zmieniać ugruntowanej systematyki, a zwłaszcza zmieniać znaczeń przyjętych w nich terminów (Moszyński, 1937).9. Należy dążyć, aby systematyka zastosowana na mapie miała jak najwięcej cech porównywalnych z innymi już opracowanymi i tematycznie pokrewnymi mapami (Kłodnicki, 2021b).

B. Właściwa metoda etnogeograficzna (Pokropek, 1981: 68)	
B.1. Czynności kartograficzne (Pokropek, 1981: 68)	
B.1.1. Stworzenie mapy analitycznej (Fischer, 1932)	
Opis	Zaznaczanie obecności i braku / typów faktów kulturowych bezpośrednio na mapie techniką punktową (punkt oznacza miejscowość) wraz z przyporządkowaniem punktom oznaczeń źródeł (Gajek, 1959: 162, 170, 201; Fischer, 1932).
Decyzje	Możliwości opisanego faktu kulturowego w punkcie mapy: <ul style="list-style-type: none"> • występowanie lub niewystępowanie w danej miejscowości; • jeden typ lub współwystępowanie większej liczby typów; • który typ dominuje, który jest rzadszy; • który jest żywotny, upowszechnia się lub zanika; • od kiedy dany fakt jest znany (Gajek, 1959: 201).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zaznaczanie obecności danego faktu kulturowego, jak i jego braku (Gajek, 1959: 162, 170). 2. Odróżniania i zaznaczanie informacji o „braku faktu kulturowego” i o „braku informacji o występowaniu faktu kulturowego” (Pieńczak, 2011). 3. Zaznaczanie faktu kulturowego, jak i jego lokalnych nazw (Gajek, 1947: 34). 4. Zaznaczanie informacji spontanicznych (Kłodnicki, 2021b). 5. Stosowanie kilku oznaczeń różnych cech w jednym punkcie tylko przy niewielkim zróżnicowaniu typologicznym. W przeciwnym przypadku lepiej sporządzić więcej map poświęconych pojedynczym cechom danego zjawiska (Pokropek, 1981: 71). 6. Pojedynczy punkt należy traktować jako reprezentację wyłącznie zaznaczonej miejscowości, reprezentatywność dla większego obszaru traktować jako niepewną (Kłodnicki, 2021b). 7. Lepiej zaznaczać siatkę geometryczną niż geograficzną ze względu na trudności techniczne i charakter map etnograficznych (ważniejsza jest porównywalność zjawisk na jednostkę powierzchni) (Gajek, 1947: 55). 8. W przypadku oznaczania okresów czasu unikać zbytniego rozdrobnienia – przy nieuwzględnieniu rozwarstwienia społeczno-ekonomicznego wsi może to zaciemniać obraz chronologii zasięgu faktu kulturowego (Moszyński, 1956). 9. Nie powinno się mieszać danych pochodzących z różnych okresów bez oznaczania ich chronologii (Gajek, 1959: 175–176; Pieńczak, 2016: 119–120). 10. W miarę możliwości zaznaczać aspekt ilościowy (powszechność, tendencję do rozpowszechniania się lub zaniku) (Gajek, 1959: 183). 11. Zaznaczanie zjawisk zastanych i „przeniesionych” (na skutek migracji) (Bohdanowicz, 1993: 28). 12. Zaznaczanie kolorem typu zjawisk, kształtem symbolu ich odmiany, a stopniem wypełnienia – nasilenia występowania (Bohdanowicz, 1993: 28).

B.1.2. Stworzenie mapy syntetycznej (Fischer, 1932)	
Opis	Generalizowanie mapy analitycznej poprzez zakreślanie obszarów lub zasięgów poszczególnych typów (Fischer, 1932).
Decyzje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ustalenie, jakie konfiguracje punktów wskazujących obecność różnych typów faktów kulturowych można zinterpretować jako obszar występowania danego typu, jak zakreślić jego zasięg. 2. Wybór techniki punktowej lub powierzchniowej (w odmianie liniowej / linearnej lub szrafurowej) (Pieńczak, 2016: 24).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. W przypadku analizy kultury duchowej i społecznej należy przedstawiać obie mapy: analityczną i syntetyczną (Fischer, 1932). 2. Technika powierzchniowa stosowana przede wszystkim do: a) zaakcentowania różnych zasięgów, b) przeniesienia danych z innych map związanych z kartografowaną tematyką, c) ukazania zmian w zasięgach (Bohdanowicz, 1993: 26). 3. Technikę liniową stosować do zakreślania zasięgów zjawisk (Pokropek, 1981: 73), a zwłaszcza do: a) zakreślania wyspowo występujących faktów kulturowych, aby podkreślić ich odrębność względem pozostałego obszaru (Pokropek, 1981: 73), b) zaakcentowania zasięgu zwanego lub rozerwanego, c) wskazania na współzależność zasięgów, d) ukazanie przemieszczania się zasięgów, e) prezentowanie wielu elementów i współzależności (Bohdanowicz, 1993: 26–27). 4. Technikę liniową należy traktować jako bardziej uogólniającą niż powierzchniową: zasięgi obejmują także niewielkie obszary, gdzie danego faktu kulturowego nie zanotowano lub stwierdzono jego brak (Kłodnicki, 2021b). 5. Brak wyrazistego zasięgu typu może być wynikiem złe przeprowadzonej typologii (Gajek, 1947: 4). Logiczne zasięgi mogą wskazywać, że systematyka została dokonana poprawnie (Gajek, 1959: 174). 6. Do uściślenia zasięgów mogą być potrzebne dodatkowe badania (Gajek, 1947: 40), także w przypadku izolowanych punktów zasięgu lub nieoczekiwanych granic (Moszyński, 1956).
B.2. Czynności interpretacyjne (Pokropek, 1981: 68)	
B.2.1. Interpretacja abstrakcyjno-przestrzenna (Moszyński, 1958: 106; Pokropek, 1981: 68)	
B.2.1.1. Interpretacja rozmieszczenia przestrzennego (Pokropek, 1981: 73)	
Opis	Interpretacja układów przestrzennych wyróżnionych zasięgów (Pokropek, 1981: 68).

Decyzje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Określenie zasięgów. 2. Wyodrębnienie typu układu przestrzennego spośród: <ul style="list-style-type: none"> • zasięgu zwartego (jeden typ faktu kulturowego zajmuje zwarty obszar) (Moszyński, 1958: 106); • zasięgu przerwane / przerywanego (potencjalnie zwarty zasięg typu A rozdzielony zasięgiem innego typu B, co tworzy rozbite strefy peryferyczne zajmowane przez typ A) (Moszyński 1958: 106; Pokropek, 1981: 69); • zasięgu rozproszonego (wyspowe rozmieszczenie typu A na zwartym obszarze typu B) (Moszyński 1958: 106; Pokropek 1981: 69); • zasięgu centralnego (zasięg zwarty w centrum i coraz mniej zwarte dookólne strefy) (Moszyński, 1958: 106; Pokropek, 1981: 69); • zasięgu centralnego z zasięgami krawędziowymi / peryferycznymi / peryferyjnymi (zasięg centralny jednego typu i peryferyjne położenie innych typów) (Moszyński, 1958: 106; Pokropek, 1981: 69); • zasięgu skrzydłowego (zasięgi danego typu wcinają się klinowo w znacznie oddalonych od siebie obszarach w zasięgi innych typów i nie mają ze sobą kontaktu) (Pokropek, 1981: 69); • innego, niewymienionego układu.
B.2.1.2. Studia porównawcze kartogramów (Gajek, 1959: 177)	
Opis	Porównywanie kartogramów i wydzielenie zespołów zjawisk posiadających podobne zasięgi, zwłaszcza pod kątem czynników je kształtujących i chronologii (Gajek, 1959: 177).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Zbieżność kilku lub kilkunastu zasięgów może oznaczać rubież kulturową (Pokropek, 1981: 73, 80). 2. Możliwość interpretacji (w tym chronologicznej) jest tym większa, im większa jest liczba faktów opracowanych kartograficznie (większa liczba kartogramów z opracowanymi zasięgami zjawisk różnej kategorii) (Gajek, 1959: 177). 3. Zbieżności lub rozbieżności między typami faktów kulturowych i ich nazw muszą wynikać ze względów historyczno-przestrzennych, a nie czysto przypadkowych (Gajek 1947: 35).
B.2.1.3. Interpretacja chronologiczna (Pokropek, 1981: 73)	
Opis	Określanie następstwa zmian (starsze – młodsze, zanikające – rozpowszechniające się – chronologia względna) lub ich datowanie (chronologia bezwzględna) (Pokropek, 1981: 73).

Decyzje	<ol style="list-style-type: none">1. Ustalenie dla każdego kartogramu przynajmniej jednego pewnego określenia chronologicznego (daty sporządzenia kartogramu lub okresu, do którego odnoszą się dane) (Pokropek, 1981: 76).2. Rozgraniczenie zjawisk starszego i nowszego pochodzenia (Pokropek, 1981: 76–78).3. Kartograficzne przedstawienie chronologii: a) za pomocą kilku map statycznych różnych faktów odnoszących się do różnych przekrojów czasu (dynamika rozwojowa), b) za pomocą szeregu map odnoszących się do różnych faktów, ale przedstawiających zasięgi związane z różnymi przekrojami czasowymi (Gajek, 1959: 178).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none">1. Rozgraniczenie zjawisk starszego i nowszego pochodzenia możliwe dopiero przy zgromadzeniu odpowiednio zróżnicowanego typologicznie i czasowo materiału (Pokropek, 1981: 76–78).2. Odrębne traktowanie zjawisk powstałych w czasie niedawnym (i dających się śledzić na podstawie źródeł bezpośrednich) i zjawisk powstałych w odległej przeszłości (Pokropek, 1981: 78).3. Ważną wskazówką jest badanie ruchu linii granicznej zasięgów – w różnych i odległych od siebie punktach tej linii (Moszyński, 1958: 108).4. Prostsze fakty kulturowe są często starsze niż bardziej złożone (Pokropek, 1981: 73).5. Zasięgi zwarte wskazują często na młodszość danego typu względem typów o zasięgach przerwanych lub rozproszonych (Moszyński, 1958: 106–107).6. W zasięgach centralnych fakty kulturowe w centrum bywają często młodszego pochodzenia niż te z dala od centrum (zasięgach peryferycznych) (Moszyński, 1958: 107; Pokropek, 1981: 69).7. W zasięgach centralnych może być tak, że bardzo stary fakt kulturowy zachowa się w jednej, dość rozległej i przypadkowo centralnej okolicy (Moszyński, 1958: 107).8. W zasięgach przerywanych zwykle dawniejszy jest typ z obszarem przerwany niż przerywającym (Pokropek, 1981: 69).9. W zasięgach rozproszonych typy znajdujące się na obszarach rozproszonych są zwykle starsze i zanikające lub (rzadziej) są to zjawiska nowsze i nierównomiernie rozprzestrzeniające się (Pokropek, 1981: 69).10. Zasięgi skrzydłowe są allochtoniczne (Moszyński, 1962: 26–27).11. Najdawniejsze fazy ekspansji faktu kulturowego sięgają zwykle dalej miejsca pochodzenia niż najmłodsze fazy ekspansji (Moszyński, 1958: 105).

	<p>12. Bardzo rozległe zasięgi typów, które są pospolite i znane na niskim poziomie kultury, były zapewne znane i dużo dawniej w danym miejscu (Moszyński, 1929: IV; Moszyński, 1962: 25).</p> <p>13. Powyższe heurystyki mogą być zwodnicze, gdyż różne fazy ekspansji i różne fakty kulturowe mogą mieć różną dynamikę, więc najmłodsze fazy mogą sięgać dalej niż późniejsze (Moszyński, 1958: 105). Ekspandujące zjawiska kulturowe ulegają modyfikacjom, a ekspansja nie zawsze działa w tym samym kierunku (np. postępując w kierunku wstecznym) (Moszyński, 1958: 105). Ekspansja nie musi wynikać z dyfuzji kulturowej, ale na olbrzymią skalę również z migracji (Moszyński, 1958: 105).</p>
B.2.2. Interpretacja geograficzna (Moszyński, 1958: 106; Pokropek, 1981: 78)	
Opis	Odniesienie wyróżnionych zasięgów do podłoża geograficznego, uwarunkowań historyczno-kulturowych danego obszaru (Pokropek, 1981: 78), uwarunkowań demograficznych (Moszyński, 1956) oraz etniki obszaru (Gajek, 1959: 162).
Decyzje	Dobór podkładu mapy – na przykład sieć rzeczna, zalesienie, hipsometria, podziały administracyjne, punkty orientacyjne (np. większe miejscowości), siatka kartograficzna (Kłodnicki, 2021b).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Spośród zmiennych objaśniających zasięgi kulturowe największą wagę mają na ogół bariery geograficzne (góry, puszcze, bagna itp.) (Moszyński, 1929). 2. Zasięgi wyspowe typów późniejszego pochodzenia mogą być przyniesione przez obcą grupę etniczną (Pokropek, 1981: 78–79). 3. Wyróżniony region kulturowy (współwystępowanie znacznej liczby typów faktów kulturowych) obejmujący duży obszar wieloetniczny uwarunkowany jest oddziaływaniem jednakowego / podobnego zespołu czynników (Gajek, 1976). 4. Na podstawie informacji o zapożyczeniach i tempie przyjmowania innowacji różnych i sąsiadujących grup etnicznych żyjących w podobnych uwarunkowaniach środowiskowych można rekonstruować wcześniejsze fazy rozwojowe kultury bardziej unowocześnionej opierając się na wiedzy na temat kultury rozwijającej się wolniej (Moszyński, 1962: 28–30). 5. W wyniku różnych uwarunkowań te same fakty kulturowe mogą znaczyć co innego w różnych regionach, a różne fakty mogą znaczyć to samo (Staszczak, 1987: 232).

B.2.3. Wyjaśnianie istoty zbieżności zasięgów (Gajek, 1959: 188–189)	
Opis	Znalezienie związków przyczynowo-skutkowych i współzależności między zasięgami i przedstawienie ich na mapach (Gajek, 1959: 188–189).
Decyzje	Dobór istotnych zjawisk i relacji (Gajek, 1959: 190).
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Wykorzystanie bezspornych związków przyczynowo-skutkowych między zasięgami (Gajek, 1959: 189). 2. Badanie hipotez dotyczących wyjaśnianych zasięgów (Gajek, 1959: 189). 3. Dobór uwarunkowań związanych z procesami etnogenetycznymi (Gajek, 1959: 190). 4. Dobór wyjaśnień związanych z badaną teorią (Gajek, 1959: 191). 5. Wskazane metody ilościowe, aby uniknąć pozornych korelacji – chociaż i to nie jest wystarczające (Gajek, 1959: 197). 6. Najbardziej wskazane: badanie dynamiki zjawisk na tle procesów historycznych (Gajek, 1959: 198).
C. Porównanie krzyżowe z innymi metodami (Moszyński, 1958: 103)	
Opis	Sprawdzanie zbieżności wyników osiągniętych niezależnie metodą etnogeograficzną i innymi metodami (Moszyński, 1958: 103, 107).
Decyzje	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ustalenie możliwych do zastosowania metod krzyżowych. 2. Ustalenie, jakie informacje mogły być tracone na poszczególnych etapach procedury badawczej oraz jakie zebrane dane nie pasowały do przyjętych założeń. 3. Porównanie wyników i odpowiednia reinterpretacja / zniuansowanie wniosków.
Heurystyki	<ol style="list-style-type: none"> 1. Należy w trakcie badań każdą z metod stosować oddzielnie, niezależnie, bez wzajemnego wspomagania ustaleń (Moszyński, 1958: 103). 2. Najlepiej metodę geograficzną skonfrontować z metodą analityczno-porównawczą (Moszyński, 1958: 107). 3. W miarę możliwości metodę geograficzną dobrze skonfrontować z metodą językową (Moszyński, 1958: 107). 4. W przypadku badania „długiego trwania” pożądana weryfikacja metodą retrogresywną (Kłodnicki, 2001). 5. Konfrontacja wyników z zebranymi informacjami o charakterze nieprzewidzianym w procedurze badawczej i nieuwzględnionymi w niej (Drożdż, 2018: 45–46).

Problemy metody etnogeograficznej

Na bazie powyższej syntezy można zastanowić się, jak procedura etnogeograficzna prezentuje się na tle współczesnych metod związanych z analizami przestrzennymi zjawisk kulturowych i badaniami nad rekonstrukcją dawnych kultur. W poniższej dyskusji skupiono się na problemach i możliwościach ulepszenia omawianej w artykule metody bez kwestionowania jej celów i założeń. Tym bardziej że, jak pokazuje przykład metody historyczno-geograficznej (Frog, 2013), ten sam zestaw metod może być owocnie wykorzystywany w różnych ramach teoretycznych.

Rola źródeł danych

Ponieważ metoda etnogeograficzna wykorzystywana była przede wszystkim przez twórców *Polskiego atlasu etnograficznego*, ważną rolę w pracach metodologicznych zajmuje kwestia zbierania danych za pomocą kwestionariusza. Cecha ta jest specyficzna dla polskiej praktyki – nietrudno wyobrazić sobie, że w innych kontekstach znacznie ważniejszą rolę odgrywać mogą badania danych zastanych: archiwalnych czy obecnie – wielkich ustrukturyzowanych baz danych, względem których można stosować skomplikowane metody statystyczne. Ponieważ rozwój takich baz przypadłał na okres powojenny (w odniesieniu do kultury społecznej można podać przykład *Ethnographic atlas* (Atlas etnograficzny) George’a Murdocka – Murdock, 1967), a odpowiednie techniki statystyczne rozwijane są dopiero teraz, trudno dziwić się, że kwestia wykorzystania tego rodzaju źródeł do analizy kartograficznej nie była w zebranych omówieniach metody etnogeograficznej podejmowana. Dostępność wielkich etnograficznych baz danych jest coraz większa – można tu wymienić na przykład zmodernizowaną i rozszerzoną wersję atlasu Murdocka – *D-Place Database* (Kirby, Gray, Greenhill, Jordan [et al.], 2016) oraz bazę motywów mitologicznych Jurija Bieriozkina (Berezkin, 2015). Biorąc pod uwagę ten fakt, jak również zanik tradycyjnej kultury ludowej (wskutek czego większość etnograficznych materiałów ma obecnie charakter historyczny i w badaniach terenowych jest nie do odtworzenia – Diakowska-Kohut, 2012), metoda etnogeograficzna powinna w większym stopniu być rozwijana w kierunku efektywnego wykorzystywania danych zastanych.

Korzystanie z tego rodzaju danych stawia jednak inny problem, który w opisywanych omówieniach nie był w ogóle wskazywany – jak analizować i interpretować mapy, w których dane nie pochodzą z równomiernie rozłożonej siatki punktów badawczych? Przykładem – niezwykle istotnym przecież z perspektywy polskiej etnografii – może być wykorzysta-

nie informacji ze zbiorów Oskara Kolberga, które nie spełniają warunku równomiernego rozłożenia stacji badawczych, a co więcej – sporadycznie zawierają informacje o braku występowania określonych faktów kulturowych (zob. Stęszewski, 1992; Pieńczak, Povetkina, 2021 – w ostatniej z prac próbowano ów problem rozwiązać, porównując dane kolbergowskie o różnym poziomie szczegółowości z danymi z *Polskiego atlasu etnograficznego*).

Systematyka

Ważnym segmentem procedury etnogeograficznej są czynności związane z systematyką (związane z przygotowaniem kwestionariusza oraz map). W omówieniach metody etnogeograficznej zwracano uwagę, że systematyka w znacznym stopniu oparta jest na arbitralnych decyzjach badaczy (np. ustalanie, które cechy są przypadkowe, które istotne) – nawet jeżeli korygowana oparciem się na dotychczasowych badaniach (heurystyka 1 w A.2.1.), próbnymi badaniami kontrolnymi (heurystyka 12 w A.2.2.), a także szeregiem heurystyk z A.3. Postulat Gajka, by weryfikować zastosowaną systematykę na podstawie przebiegu zasięgów, nie jest satysfakcjonującym rozwiązaniem, gdyż wprowadza do procedury błędne koło wnioskowania (zasięg wynika z systematyki, która ustalana jest na podstawie zasięgu). Warto jednak zwrócić uwagę, że współcześnie istnieją narzędzia, które mogą służyć do „zobiektywizowania” tej procedury (tzn. umożliwiające jej zalgorytmizowanie oraz precyzyjne wyszczególnianie wykorzystywanych przy systematyce założeń i decyzji). W szczególności warto wymienić metody filogenetyczne (służące w biologii ewolucyjnej do wyodrębniania stadiów rozwojowych i gałęzi ewolucyjnych gatunków), które w coraz większym stopniu stosowane są do wytworów kulturowych. Przykładem może być filogenetyczna analiza bałtyckich psalteriów (Tëmkin, 2004), ornamentów turkmeńskich dywanów (Tehrani, Collard, 2002), tradycyjnego tkactwa południowo-wschodniej Azji (Buckley, 2012), bajek ludowych (Tehrani, 2013), motywów mitologicznych (Thuillard, Le Quellec, d’Huy, Berezkin, 2018). Warto podkreślić, że w części z tych prac analizowany jest również rozkład przestrzenny tak poklasyfikowanych faktów kulturowych.

Interpretacja chronologiczna

Interpretacja chronologiczna jest najciekawszym elementem metody etnogeograficznej, sformułowanym już przez Moszyńskiego. Jest również najbardziej kontrowersyjna, gdyż zakłada specyficzny proces rozwoju zjawisk kulturowych w postaci fal kulturowych rozchodzących się w sposób ciągły w przestrzeni geograficznej (zob. dyskusję tego założe-

nia – Sokolewicz, 1979). Pisał o tym zresztą sam Moszyński: „Podstawą metody geograficznej jest fakt, iż [...] z upływem czasu różnowieczne fazy danego wytworu, powstałego w określonym punkcie Ziemi, ekspandując w różnych kierunkach, ulegają rozłożeniu w płaszczyźnie przestrzennej” (1958: 105). Ponieważ często nie ma pewności, jak dana cecha kulturowa się rozpowszechniała, a interpretacja zasięgów ma charakter subiektywny (np. ten sam układ może być zinterpretowany jako zasięg przerywany lub jako zasięg klinowy), interpretacja chronologiczna w opisywanej wersji może być traktowana jedynie pomocniczo do stawiania hipotez.

Interpretacja chronologiczna nie musi być jednak subiektywna. Założenia o rozprzestrzenianiu się zjawisk kulturowych mogą być modelowane w sposób matematyczny lub ujęte w formie symulacji komputerowej (Hägerstrand, 1965; Lipo, 2001). Matematyczne lub symulacyjne modelowanie dyfuzji kulturowej umożliwia uwzględnienie czynników, które są trudne do wychwycenia przy ocenie zasięgów „na oko” – na przykład model rozchodzenia się fal można zastąpić modelem uwzględniającym wyspecyfikowane na poziomie jednostek osadniczych reguły przekazu kulturowego, dodatkowo uzależniając tempo i natężenie dyfuzji od demograficznej wagi różnych obszarów, środowiska naturalnego itp. Specyfikacja modeli pozwala na dokładne wyszczególnienie założeń, przy których dany efekt może mieć miejsce, co pozwala na ich krytykę, weryfikację i poprawę. Co więcej, dzięki metodzie symulacyjnej (wychodzącej od apriorycznych założeń dotyczących rozprzestrzeniania się wytworów kulturowych) możliwe jest badanie również danych, które nie pochodzą z równomiernie rozłożonej siatki punktów badawczych. Pomimo rozwoju formalnych narzędzi, heurystyki interpretacyjne Moszyńskiego nadal mogą być użyteczne – metody statystyczne i symulacyjne wymagają wstępnych założeń i wbudowanych reguł, a te mogą być oparte na wspomnianych heurystykach. Te ostatnie mogą być również punktem odniesienia lub choćby źródłem terminologii przy analizie wyników.

Synteza kartograficzna

Sporo miejsca w omówieniach metody etnogeograficznej zajmują zagadnienia dotyczące tworzenia mapy analitycznej i mapy syntetycznej. O ile wskazówki związane z mapą analityczną wiążą się głównie z tworzeniem czytelnej mapy nieprzekraczającej możliwości percepcyjnych czytelnika, o tyle systematyka i mapa syntetyczna wiążą się z interpretacją danych i ma wpływ na wyniki końcowe analizy – będąc przy tym procesem zależnym od subiektywnych i arbitralnych decyzji badacza. Podobnie jak w przypadku interpretacji chronologicznej, tworzenie map syntetycznych dzięki metodom stosowanym w GIS (różne rodzaje inter-

polacji) może zostać zautomatyzowane. Nie można zakładać, że automatyzacja zawsze jest lepsza niż ręczne wytyczanie zasięgów i obszarów kulturowych (np. może być tak, że istnieją specyficzne powody, dla których dana reguła interpolacji powinna być w konkretnym rejonie zmodyfikowana). Dzięki procedurom automatycznym (i replikowalnym) możliwe jest jednak wyraźne zdefiniowanie ogólnej reguły syntezy i wypunktowanie listy modyfikacji. Procedura staje się wskutek tego bardziej przejrzysta, a konkretne założenia dotyczące przebiegów zasięgu mogą łatwiej stać się przedmiotem krytyki.

Testowanie hipotez

W szczególności warto podkreślić postulat Gajka dotyczący testowania hipotez systematycznych oraz badanie związków przyczynowo-skutkowych między zasięgami. W drugim przypadku słusznie zauważył on, że proste korelacje nie oznaczają przyczynowości, a badanie tej drugiej wymaga map dynamicznych (kiedy można stwierdzić, że dane uwarunkowanie poprzedza dane zjawisko kulturowe – i nie zachodzi relacja odwrotna).

W przypadku testowania systematyki można wyobrazić sobie dwa rozwiązania: pierwsze to stworzenie zbioru alternatywnych systematyk, które oceniane są według ich potencjalnej „słuszności” w wyróżnieniu istotnych różnic i stadiów rozwojowych, a zarazem oceniane według „wyrazistości” zasięgów. W ten sposób można uzyskać zakres tych systematyk, które mieszczą się w spektrum pomiędzy maksymalizacją „słuszności” i „wyrazistości”, co daje wyraz niepewności interpretacyjnej danego zjawiska.

W drugim przypadku, dzięki digitalizacji map i ich obróbce GIS-owej, możliwe staje się tworzenie statystycznych modeli przestrzennych i ich testowanie. Potencjalne zróżnicowania przestrzenne są w takim przypadku zmiennymi objaśniającymi, wyjaśniany zasięg – zmienną objaśnianą, a estymowaną wartością jest wpływ poszczególnych zmiennych objaśniających na objaśnianą. Takie podejście pozwala na uchwycenie łącznego wpływu wielu zmiennych i wybór spośród nich tych, których oszacowana siła jest największa. Nie wymaga też wprowadzania heurystyk dotyczących hierarchii wag poszczególnych zmiennych (np. zmiennych związanych z izolacją geograficzną), ale pozwala na jej statystyczne testowanie. Jednocześnie, tak jak w różnych dziedzinach nauk istnieje kanoniczny zestaw zmiennych wprowadzanych kontrolnie do modelu, tak samo możliwe jest wyjście naprzeciw postulatом Moszyńskiego i Gajka oraz wprowadzenie do kanonu zmiennych związanych z izolacją przyrodniczą, gęstością zaludnienia, etniką, a także zagadnieniami ekonomicznymi. W Polsce tego rodzaju podejście nie zostało w pełnym

wymiarze stosowane (zbiorcza analiza korelacyjna Z. Kłodnickiego nie uwzględniała statystycznego testowania – zob. Kłodnicki, 1994).

Zastosowanie metod statystycznych ma także konsekwencje dla innych etapów procedury etnogeograficznej. Przykładowo wartość współczynnika korelacji zależy będzie od liczby klas, na jakie rozbite jest dane zjawisko kulturowe (rola błędu grupowania), a zatem zależy pośrednio od systematyki.

Kartografia i wizualizacja

Obecnie *Polski atlas etnograficzny* podlega procesom digitalizacyjnym (Pieńczak, 2019), co wpisuje się we współczesny ruch humanistyki cyfrowej. Z perspektywy badawczej problemem jest to, że ciągle humanistyka cyfrowa rozumiana jest najczęściej jako udostępnianie cyfrowych odpowiedników rzeczywistych obiektów, a dużo mniejsze zainteresowanie budzi tworzenie danych wejściowych do badań metodami ilościowymi i statystycznymi (Blanke, Prescott, 2016; Hawkins, 2022). Tymczasem z perspektywy stosowania współczesnych metod badawczych niezbędne jest tworzenie ustrukturyzowanych geoprzestrzennych baz danych dających się analizować przy użyciu najpopularniejszego oprogramowania. Bez nich sam zdalny dostęp do na przykład zeskanowanych dokumentów nadal nie pozwala na zbiorczą analizę zawartych w nich informacji. Należy wspomnieć, że w przypadku *Polskiego atlasu etnograficznego* spróbowano zastosować tego rodzaju podejście (Drożdż, Caputa, 2003) – nie było ono jednak kontynuowane.

Z perspektywy opisanej procedury etnogeograficznej należy zwrócić uwagę, że tego rodzaju bazy danych zmieniają rolę technik kartograficznych (użytkownik dysponujący danymi może sam indywidualnie ustalać rodzaj sygnatur, kompozycję mapy, podkład i inne cechy wyświetlanego na ekranie komputera obrazu). Z jednej strony umożliwia to zaopatrzenie map w większą ilość informacji i unieważnia niektóre ograniczenia wynikające z percepcji użytkownika, z drugiej strony – wymaga takiego zaprojektowania bazy i jej wstępnej wizualizacji, aby ułatwić pracę z nią (np. poprzez wyposażenie jej w indeksy do innych elektronicznych baz danych, odpowiednie zdefiniowanie i zakodowanie zmiennych, zaprojektowanie interaktywnych wizualizacji). Tym bardziej że obok celów *stricte* badawczych nie można porzucić celu edukacyjnego i popularyzacyjnego.

Podsumowanie

W artykule zrekonstruowano „idealną” procedurę etnogeograficzną na bazie prac najważniejszych przedstawicieli polskiej etnologii wykorzy-

stujących tę metodę. Zwrócono uwagę na wyraźny związek procedury i heurystyk z pracami nad przygotowaniem *Polskiego atlasu etnograficznego*, co między innymi skutkowało brakiem rozwoju metody w kierunku analizy niereprezentatywnych przestrzennie danych historycznych (a takimi są np. zbiory Oskara Kolberga). Zwrócono również uwagę na brak wykorzystania ilościowych (a zwłaszcza statystycznych) metod do automatyzacji czynności systematycznych i syntetyzowania, a zwłaszcza statystycznego testowania systematyki i hipotez dotyczących związków przyczynowo-skutkowych.

Uwag tych nie należy traktować jako argumentów przeciwko rozwojowi metody etnogeograficznej, a wręcz przeciwnie – pokazują one, jak wiele jest do zrobienia, aby w pełni wykorzystać materiały zebrane między innymi w ramach prac nad *Polskim atlasem etnograficznym* i w możliwych do opracowania w postaci bazodanowej zbiorach Oskara Kolberga. Jak zauważył Kłodnicki (2021a) – obecna etnologia zmieniła paradygmat, pozostawiając potencjalny ogrom danych bez zainteresowania. Jednocześnie, w ramach nurtu współczesnej ewolucji kulturowej (Mesoudi, 2011; Lycett, 2015) i humanistyki cyfrowej, stare bazy danych etnograficznych i historycznych w coraz większym stopniu wykorzystywane są w badaniach nad rekonstrukcją przeszłości lub testowania hipotez dotyczących ogólnych praw rozwoju kultury (a warto przypomnieć, że właśnie to za nadrzędny cel uważał Moszyński). Biorąc pod uwagę zasobność Polski pod względem historycznych materiałów etnograficznych, współpraca etnologów i statystyków mogłaby owocować interesującymi oraz istotnymi pracami, szkoda byłoby więc tej możliwości nie wykorzystać.

Bibliografia

- Berezkin Y.E., 2015, *Folklore and mythology catalogue: Its lay-out and potential for research*, „The Retrospective Methods Network”, no. 10, s. 58–70.
- Blanke T., Prescott A., 2016, *Dealing with big data*, in: G. Griffin, M. Hayler, eds., *Research methods for reading digital data in the Digital Humanities. Series: Research methods for the arts and humanities*, Edynburg, Edinburgh University Press, s. 184–205, <https://doi.org/10.1515/9781474409629-012>.
- Bohdanowicz J., 1993, *Polski Atlas Etnograficzny – wykładnia zadań i metod pracy*, w: J. Bohdanowicz, red., *Komentarze do Polskiego Atlasu Etnograficznego*, t. 1: *Rolnictwo i hodowla – część 1*, Wrocław, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, s. 7–32.
- Bruner E., 2011, *Etnografia jako narracja*, w: V.W. Turner, E.M. Bruner, red., *Antropologia doświadczenia. Z epilogiem Clifforda Geertza*, tłum. E. Klekot, A. Szurek, Kraków, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 150–167.

- Buckley C.D., 2012, *Investigating cultural evolution using phylogenetic analysis: The origins and descent of the Southeast Asian tradition of Warp Ikat weaving*, „PLOS ONE”, vol. 7, no. 12, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0052064>.
- Diakowska-Kohut E., 2012, *Polski Atlas Etnograficzny – wyzwania wobec współczesności*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, nr 12, s. 241–253.
- Drożdż A., 2013, *Mapy etnogeograficzne a pamięć zbiorowa. Znaczenie materiałów Polskiego Atlasu Etnograficznego w interpretowaniu przeszłości*, „Ethnologia Europae Centralis”, nr 11, s. 55–63.
- Drożdż A., 2016, *Poza marginesem. Pamięć i reprezentacje przeszłości w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, nr 16, s. 215–237.
- Drożdż A., 2018, *Re/konstrukcje codzienności. Przeszłość w materiałach źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego*, Gdańsk, Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Drożdż A., Caputa Z., 2003, *Studnie w krajobrazie kulturowym Polski na podstawie Polskiego atlasu etnograficznego*, w: U. Myga-Piątek, red., *Woda w przestrzeni przyrodniczej i kulturowej. Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego*, t. 2, Sosnowiec, Komisja Krajobrazu Kulturowego PTG, Oddział Katowicki PTG, s. 353–366.
- Drożdż A., Pieńczak A., 2007, *Wybrane elementy obrzędu zaślubin na pograniczu polsko-słowackim*, w: I. Nowakowska-Kempna, red., *Uczeń na pograniczu polsko-słowackim*, Bielsko-Biała, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, s. 193–205.
- Fischer A., 1932, *Metoda etnogeograficzna w zastosowaniu do kultury społecznej i duchowej*, in: *Zbornik radova na III Kongresu slovenskih geografa i etnografa u Jugoslaviji 1930*, Beograd, s. 15–17.
- Frog E., 2013, *Revisiting the historical-geographic method(s)*, „The Retrospective Methods Network Newsletter”, no. 7, s. 18–34.
- Gajek J., 1947, *Polski Atlas Etnograficzny*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, sectio F”, suplement 1, s. 1–69.
- Gajek J., 1959, *Zadania i metody Polskiego Atlasu Etnograficznego*, „Lud”, nr 44, s. 153–204.
- Gajek J., 1971, *Znaczenie Polskiego Atlasu Etnograficznego dla etnografii Polski*, „Etnografia Polska”, t. 15, z. 2, s. 17–36.
- Gajek J., 1976, *Etnograficzne zróżnicowanie obszaru Polski*, w: M. Biernacka, B. Kopczyńska-Jaworska, A. Kutrzeba-Pojnarowa, W. Paprocka, red., *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, s. 143–177.
- Hägerstrand T., 1965, *A Monte Carlo approach to diffusion*, „European Journal of Sociology / Archives Européennes de Sociologie / Europäisches Archiv für Soziologie”, t. 6, nr 1, s. 43–67, <https://doi.org/10.1017/S0003975600001132>.
- Hawkins A., 2022, *Archives, linked data and the digital humanities: increasing access to digitised and born-digital archives via the semantic web*, „Archival Science”, no. 22, s. 319–344, <https://doi.org/10.1007/s10502-021-09381-0>.
- Kirby K.R., Gray R.D., Greenhill S.J., Jordan F.M. et al., 2016, *D-PLACE: A global database of cultural, linguistic and environmental diversity*, „PLOS ONE”, vol. 11, no. 7, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0158391>.

- Kłodnicki Z., 1994, *Tak zwana rubież etnogeograficzna, a problem genezy przestrzennego zróżnicowania kultury ludowej w Polsce*, „Lud”, nr 77, s. 47–68.
- Kłodnicki Z., 2001, *Metody geograficzna i retrogresywna w badaniach nad genezą tradycyjnej kultury*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne”, nr 5, s. 153–166.
- Kłodnicki Z., 2021a, *Dawne narzędzia, zwyczaje i wierzenia na mapach Polskiego Atlasu Etnograficznego*, „Kultura Wsi”, t. 13, nr 2, s. 84–94.
- Kłodnicki Z., 2021b, *Etnograficzne atlasy Polski. Prolegomena*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, nr 60, s. 113–132, <https://doi.org/10.12775/LSE.2021.60.07>.
- Kłodnicki Z., Pieńczak A., Koźmińska J., 2017, *„Polski atlas etnograficzny”. Historia, osiągnięcia, perspektywy badawcze*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Księżnik K., 2022a, *Metoda etnogeograficzna w ukazywaniu zróżnicowania kulturowego w mikroskali. Przykład pożywienia wigilijnego na Śląsku Cieszyńskim*, „Zeszyty Wiejskie”, z. 28, nr 2, s. 125–161, <https://doi.org/10.18778/1506-6541.28.16>.
- Księżnik K., 2022b, *Możliwości wykorzystania materiałów źródłowych Polskiego Atlasu Etnograficznego – na przykładzie Pomorza Zachodniego*, „Przeгляд Zachodniopomorski”, t. 37, nr 66, s. 315–338, <https://doi.org/10.18276/pz.2022.37-14>.
- Kutrzeba-Pojnarowa A., 1961, *Atlas kultury ludowej Polski jako jedna z form pracy etnograficznej*, „Etnografia Polska”, t. 4, s. 153–171.
- Lipo C., 2001, *Science, style and the study of community structure: An example from the Central Mississippi River Valley*. BAR International Series 918, Oxford, Archaeopress.
- Lycett S.J., 2015, *Cultural evolutionary approaches to artifact variation over time and space: basis, progress, and prospects*, „Journal of Archaeological Science”, t. 56, s. 21–31, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2015.01.004>.
- Mesoudi A., 2011, *Cultural evolution: how darwinian theory can explain human culture and synthesize the social sciences*, Chicago–London, University of Chicago Press.
- Moszyński K., 1925a, *Niektóre wyniki etnogeograficznych badań Polski*, „Ziemia. Miesięcznik Krajoznawczy Ilustrowany”, R. 10, nr 3, s. 40–45.
- Moszyński K., 1925b, *W sprawie zbierania wiadomości, dotyczących ludowej kultury materialnej w Polsce*, „Polska Oświata Pozaszkolna”, r. 2, nr 1, s. 28–36.
- Moszyński K., 1929, *Kultura ludowa Słowian, cz. I: Kultura materialna*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński K., 1937, *Z zagadnień systematyki wytworów ludowej kultury*, „Ziemia. Ilustrowany Miesięcznik Krajoznawczy”, R. 22, nr 4–6, s. 92–98.
- Moszyński K., 1948, *Ewolucjonizm krytyczny na tle innych kierunków w etnologii. Odczyt wygłoszony 9 IV 1948 na Walnym Zgromadzeniu PTL*, „Lud”, nr 38, s. 3–27.
- Moszyński K., 1956, *Na marginesie dyskusji o Polskim Atlasie Etnograficznym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, R. 4, z. 3, s. 491–518.
- Moszyński K., 1958, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*. Wrocław, Kraków–Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.

- Moszyński K., 1962, *O sposobach badania kultury materialnej Prasłowian*, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Moszyński K., Klimaszewska J., 1934, *Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt I*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński K., Klimaszewska J., 1936, *Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt III*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Moszyński K., Klimaszewska J., Bytnarówna M., 1935, *Atlas kultury ludowej w Polsce. Zeszyt II*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności.
- Murdock G., 1967, *Ethnographic atlas*, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press.
- Niebrzegowska S., 2000, *O kartografowaniu faktów etnolingwistycznych*, „Etnolingwistyka”, nr 12, s. 279–296.
- Pieńczyk A., 2011, *Metoda etnograficzna w badaniach atlasowych ośrodka wrocławskiego i cieszyńskiego – kontynuacja i zmiany*, „Zeszyty Wiejskie”, nr 16, s. 154–167.
- Pieńczyk A., 2016, *Obrzędowość narodzinowa na Górnym Śląsku (izolacja polonicy). Polski atlas etnograficzny i Atlas der deutschen Volkskunde w perspektywie porównawczej*, Katowice, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Pieńczyk A., 2019, *Cyfrowe Archiwum Polskiego Atlasu Etnograficznego. Możliwości wyszukiwawcze*, „Lud”, nr 103, s. 207–229, <https://doi.org/10.12775/lud103.2019.11>.
- Pieńczyk A., Povetkina P., 2021, *Mapowanie motywów mitologicznych. Zmora jako istota szkodząca ludziom i zwierzętom gospodarskim*, „Łódzkie Studia Etnograficzne”, nr 60, s. 267–294, <https://doi.org/10.12775/LSE.2021.60.14>.
- Pokropek M., 1981, *Metoda etnogeograficzna*, w: E.Z. Szulc, red., *Metody etnologii. Część I*, Warszawa, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Sokolewicz Z., 1979, *Teoria kultury Kazimierza Moszyńskiego jako punkt wyjścia dla badań etnogenetycznych*, „Etnografia Polska”, nr 23, z. 2, s. 83–110.
- Staszczak Z., 1987, *Metoda etnogeograficzna*, w: Z. Staszczak, red., *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, Warszawa–Poznań, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, s. 232–233.
- Stęszewski J., 1992, *The credibility of Oskar Kolberg's ethnomusicological collection. A contribution to the problem of historical criticism*, in: M.P. Baumann, ed., *World music, musics of the world: aspects of documentation, mass media and acculturation (Intercultural Music Studies 3)*, Wilhelmshavn, Florian Noetzel Verlag, s. 102–119.
- Tehrani J., Collard M., 2002, *Investigating cultural evolution through biological phylogenetic analyses of Turkmen textiles*, „Journal of Anthropological Archeology”, vol. 21, no. 4, s. 443–463, [https://doi.org/10.1016/S0278-4165\(02\)00002-8](https://doi.org/10.1016/S0278-4165(02)00002-8).
- Tehrani J., 2013, *The phylogeny of Little Red Riding Hood*, „PLOS ONE”, vol. 8, nr 11, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0078871>.
- Tëmkin I., 2004, *Evolution of the Baltic psaltery: a case for phyloorganology?*, „The Galpin Society Journal”, no. 57, s. 219–230, <https://doi.org/10.2307/25163802>.
- Thuillard M., Le Quellec J.-L., d'Huy J., Berezkin Y., 2018, *A large scale study of world myths*, „Trames”, vol. 22, no. 4, s. 407–424.

.....

Rafał Miśta absolwent informatyki i ekonometrii na Wydziale Nauk Ekonomicznych Uniwersytetu Warszawskiego oraz studiów doktoranckich w Instytucie Studiów Społecznych UW. Zwolennik starodawnych „nauk antropologicznych” obejmujących całokształt naukowych badań nad człowiekiem i jego kulturą w szerokiej perspektywie czasowej i geograficznej. Kieruje własnym projektem badawczym „Przestrzenny wymiar transmisji kulturowej melodii ludowych – analiza statystyczna i obliczeniowa melodii ze zbiorów Oskara Kolberga”.

.....